

Mariusz Kowalski

Wielkie posiadłości ziemskie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i ich wpływ na dzisiejsze środowisko antropogeniczne

Artykuł podkreśla znaczenie wielkich posiadłości ziemskich w ramach systemu polityczno-ustrojowego i społeczno-gospodarczego Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Zwrócono również uwagę na utrzymujące się przez stulecia antropogeniczne formy przestrzenne, będące efektem szczególnie silnego oddziaływania wielkich posiadłości na kształt życia społeczno-gospodarczego. Wpływ ten można dziś dostrzec w sposobie zagospodarowania przestrzeni oraz w formach i przebiegu licznych zjawiskach o charakterze politycznym, kulturowym i gospodarczym w Polsce oraz u jej wschodnich sąsiadów.

Słowa kluczowe: Rzeczpospolita Obojga Narodów, wielka własność ziemska, terytorializacja władzy, krajobraz antropogeniczny, trwałość form przestrzennych

1. Wstęp

Dziedzictwo Rzeczypospolitej Obojga Narodów, co często nie jest uświadamiane, do dziś oddziałuje na kształt środowiska geograficznego Polski i jej wschodnich sąsiadów. Ciągłość tradycji odrębności kulturowej niektórych obszarów z czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów podkreślana jest m.in. w odniesieniu do dzisiejszego rozmieszczenia mniejszości religijnych w Polsce (Rykała 2011). O oddziaływaniu dawnych posiadłości feudalnych na kształt przestrzennych wielu dzisiejszych zjawisk można niewątpliwie mówić m.in. w kontekście występowania granicy reliktovej (Sobczyński 2008) i szeroko rozumianego krajobrazu kulturowego (Plit 2011). Wydaje się, że z uwagi na ogólne uwarunkowania, dobra wielkiej własności pozostawiły szczególnie wyraźny ślad w zagospodarowaniu przestrzeni ziem dawnej Rzeczypospolitej. Ze względu na daleko posuniętą decentralizację władzy posiadały szeroką autonomię sądowno-administracyjną i gospodarczą. Ich pozycja i odrębność były wzmacniane w wielu wypadkach statusem księstwa, ordynacji lub hrabstwa. Problem jest znany i wpisany w zjawisko określane w literaturze „wtórnym rozdrobnieniem feudalnym”. W tym kontekście badacze koncentrowali się jednak przede wszystkim na problematyce ziem lennych Rzeczypospolitej (Księstwo Pruskie, Kurlandzkie, Łębork i Bytów, Ziemia Piltyńska) i niektórych

posiadłości biskupich o podobnym statusie (Siewierz, Warmia). Wspomniana autonomizacja dotyczyła nie tylko ziem lennych, ale również dóbr szlacheckich, kościelnych, królewskich i miejskich. Największe natężenie przybierała niewątpliwie w ramach posiadłości największych, nazywanych państwami magnackimi.

W ostatnich latach problematyka związana z magnatami i ich posiadłościami przeżywa swoisty renesans. Szczególnie duża liczba publikacji dotyczy posiadłości związanych z rodem Radziwiłłów (Rachuba 1997, Degiel 2000, Karkucińska 2000, Kempa 2000, Wisner 2000, Augustyniak 2001, 2004, Antoniewicz 2011). Utrzymujące się przez stulecia znaczenie rodu oraz rozmiary i trwałość znajdujących się w jego rękach dóbr ziemskich stanowią niewątpliwie istotną inspirację dla wielu autorów. Nie można oczywiście pominąć publikacji dotyczących innych rodów i posiadłości. Dużym zainteresowaniem cieszyła się problematyka związana z Sobieskimi, Ostrogskimi, Czartoryskimi, Wiśniowieckimi, Sapiehami, Zamoyskimi (Kempa 2002, Skowronek 2005, Ujma 2005, Czamańska 2007, Stępnik 2007, Kuras 2010). Istotne znaczenie dla pogłębienia wiedzy o znaczeniu magnatów i ich państw mają także publikację zajmujące się bardziej ogólnymi zagadnieniami związanymi z funkcjonowaniem tej warstwy. Dość niedawno szerokie omówienie literatury w tym zakresie przedstawił J. Kurtyka (1999)¹. Przegląd dokonań w odniesieniu do Wielkiego Księstwa Litewskiego rozszerza G. Błaszczak (2012).

2. Wielkie posiadłości w Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Najpotężniejsze kompleksy majątkowe były zgrupowane na ziemiach litewsko-ruskich (ryc. 1). Wielkie Księstwo Litewskie (WKL), które pod koniec XIV w. rozpoczęło swą integrację z Królestwem Polskim, samo w sobie było organizmem politycznym o złożonym charakterze. W 1341 r. Gedymin wydzielił odrębne dzielnice dla swoich siedmiu synów. Największe z nich (np. wołyńskie, kijowskie) zostały z biegiem czasu zlikwidowane, lecz niewielkie i średnie dzielnice, występujące przede wszystkim na ziemiach ruskich, w przededniu Unii Lubelskiej były trwałym elementem krajobrazu politycznego WKL. Zdaniem M.K. Lubavskiego (1892), nadawało to monarchii litewskiej charakter federacji. Właściciele, z racji pochodzenia oraz posiadania tych dóbr, utrzymywali status książąt, a więc udzielnych – choć nie suwerennych (na zewnątrz) – władców. Na tej samej zasadzie ich tytularne dobra utrzymywały status

---

¹ J. Kurtyka (1999) zaproponował również, by badając problematykę dóbr magnackich, nie ograniczać jej ramami jednej tylko epoki. W niniejszym opracowaniu starano się uwzględnić ten postulat.

księstwa. W ich ramach książęta mieli najwyższą władzę nad poddanymi wszystkich stanów, a więc również nad ludnością wolną: mieszczanami, szlachtą i bojarami² (Lubavskij 1892, 1915, Sienkiewicz 1982). Tę częściową suwerenność wewnętrzną ograniczały ogólne normy prawne obowiązujące w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego, które książęta (i inni wielcy panowie) musieli respektować, sprawując najwyższą władzę sądowniczą i administracyjną nad swymi poddanymi.

Ryc. 1. Największe posiadłości feudalne Rzeczypospolitej (bez królewskich) na przełomie XVI i XVII w.
Źródło: opracowanie własne

Pośród księstw litewskich rozmiarami i statusem wyróżniało się przede wszystkim Księstwo Kopylsko-Słuckie (Łowmiański 1986, Degiel 2000). Charakterystycznym elementem krajobrazu geograficzno-politycznego były dzielnice książąt wołyńskich: Wiśniowieckich, Zbaraskich, Ostrogskich, Zasławskich,

² Tak w WKL nazywano grupę ludności o statusie pośrednim między chłopstwem a szlachtą.

Koreckich, Sanguszków, Czartoryskich i Czetwertyńskich (Jabłonowski 1889, Jakowenko 2011). Wielu badaczy zwraca uwagę także na wyjątkowość statusu posiadłości radziwiłłowskich (Eichhorn 1843, Baranowski 1907, Malczewska 1985, Maroszek 2000). Można przypuszczać, że dotyczyło to także innych rodów (np. Druckich, Łukomskich) posiadających dobra na prawie książęcym. Badacze wskazują na istnienie kilkunastu tego typu posiadłości w Wielkim Księstwie Litewskim na początku XVI w. (Lubavskij 1892, 1915, Pietkiewicz 1995). Odrębności ustrojowe, związane z obecnością zależnego rycerstwa, posiadały także dobra litewskich panów (Sienkiewicz 1982). Niektóre z nich były nazywane w późniejszych czasach hrabstwami.

Na terenach Korony szczególnie status posiadały przede wszystkim prywatne powiaty nadawane polskiemu rycerstwu na Rusi Halickiej (Jabłonowski 1903, Prochaska 1907, Stankowa 1975, Gawlas 2000). Należy również wspomnieć o terytoriach lennych. Po likwidacji lub utracie (na rzecz Czech) księstw piastowskich, królowi polskiemu podlegały wciąż: Księstwo Pruskie, Księstwo Kurlandzkie, Ziemia Piltyńska oraz lenno łęborsko-bytowskie. Na przełomie XVI i XVII w. ustanowiono również kilka ordynacji. Były to instytucje umowy domowej zastrzeżone dla szlachty wyższej (arystokracji) (Dłuski 1754, Sójka-Zielińska 1962). One również przyczyniły się do utrwalenia szczególnego statusu kilku magnackich posiadłości.

Postępująca stopniowo integracja WKL z Królestwem Polskim, zwieńczona aktem Unii Lubelskiej, spowodowała, że książęta i panowie litewscy, wraz ze swymi posiadłościami, stali się integralną częścią szlacheckiej wspólnoty Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wobec systematycznego słabnięcia pozycji polsko-litewskiego monarchy, przy jednoczesnym wzroście prerogatyw przysługujących szlachcicowi-posesjonacie, proces ten okazał się szczególnie korzystny dla najpotężniejszych przedstawicieli stanu szlacheckiego – książąt i panów litewskich (Mączak 2002, Zakrzewski 2010). Opisane uwarunkowania otwierały przestrzeń dla autonomii magnackich posiadłości oraz umacniania pozycji magnatów w systemie władzy Rzeczypospolitej. Dzięki temu w ramach Rzeczypospolitej zostały wzmocnione stosunki do tej pory charakterystyczne jedynie dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, Prus i Rusi Czerwonej. Pod pewnymi względami ustrój terytorialny Rzeczypospolitej upodobił się do rozwiązań znanych ze Śląska i Rzeszy Niemieckiej³.

---

³ Książęta Zasławscy-Ostrogscy posiadali w swych dobrach (głównie w Ordynacji Księstwa Ostrogi i sąsiadującym z nim Księstwie Zasławskim) ok. 200 tys. poddańców. Trochę później, bo na początku XVIII w., średniej wielkości niemieckie księstwo Hesja-Darmstadt liczyło nieco ponad 100 tys. mieszkańców (Napierała 2009).

Obok świeckich państw magnackich funkcjonowały również księstwa i państwa duchowne. Niektóre z nich, jak Siewierz lub Warmia uznawane są w literaturze za odrębne jednostki administracji publicznej (tak jak województwa czy powiaty) w ramach Rzeczypospolitej. Upodabniało je to do pewnego stopnia do księstw lennych, które wprowadzano w miejsce województw, ziem lub powiatów. Nieco słabiej zaznaczała się odrębność pozostałych księstw kościelnych: łowickiego, siewierskiego, pułtuskiego i wileńskiego (tytuł związany z osobą biskupa, a nie z konkretnymi dobrami ziemskimi) oraz dominium biskupów chełmińskich. Pozostałe dobra biskupie nie posiadały wyodrębniającego je statusu. Korzystały jednak z ogólnego immunitetu przysługującego dobrom kościelnym. Ich rozległość oraz podporządkowanie władzy zwierzchniej biskupa i senatora Rzeczypospolitej, będącego jednocześnie przedstawicielem stanu szlacheckiego (najczęściej z magnackiego rodu), upodabniała je do państw magnackich. Duże znaczenie miały także posiadłości klasztorów i kapituł katedralnych, które, korzystając ze zbiorowego immunitetu przynależnego dobrom kościelnym, cieszyły się podobną autonomią.

Stan posiadania magnatów wzmacniany był dzierżawionymi królewszczyznami. W wielu wypadkach znajdowały się w posiadaniu rodu przez kilka pokoleń i były uważane za rodzaj dziedzicznego lenna. Królewszczyzny należące do dóbr stołowych króla także były dzierżawione magnatom, lecz dochody z nich w dużej części płynęły do skarbcza monarchy.

Szczególnym przypadkiem feudalnych państw były miasta królewskie i podległe im obszary wiejskie. Dotyczyło to w szczególności wielkich miast pruskich (Gdańsk, Toruń, Elbląg) oraz wielkich miast królewskich w innych prowincjach (np. Kraków, Poznań, Warszawa, Lwów, Wilno, Lublin), szczególnie tych, którym nadano prawa szlacheckie (m.in. Kraków, Wilno, Lwów, Lublin). Uzyskane przez miasta wolności i przywileje, połączone z władzą nad okolicznymi miejscowościami, upodabniał miejskie patrymonia do państw magnackich. Panem feudalnym była w tym wypadku nie osoba magnata, lecz korporacja współtworzona przez obywateli miasta. Siła ekonomiczna miasta w połączeniu z władzą zwierzchnią nad licznymi wioskami (w przypadku Gdańska także nad miastem Hel) pozwalały niektórym z nich odgrywać znaczącą rolę polityczną. Dotyczyło to przede wszystkim Gdańska.

W licznej literaturze poświęconej problematyce posiadłości magnackich niezbyt często można znaleźć odniesienia do ich prawno-ustrojowego statusu w ramach Rzeczypospolitej. Wielu autorów zwraca przede wszystkim uwagę na szczególny charakter niektórych dóbr należących do duchowieństwa (Księstwo Siewierskie, Dominium Warmińskie) oraz powiatów prywatnych na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu. W przypadku księstw z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego dominuje przekonanie o ich mediatyzacji, czyli zlikwid-

waniu ich szczególnego i autonomicznego statusu (zob. Sobczyński 2006, Korczak 2008). W. Konopczyński (1986) sugerował co prawda, że za Jana Kazimierza Wazy nastąpił faktyczny rozpad terytorium państwa polsko-litewskiego na odrębne terytoria magnackie, jednak teza ta jest uważana za dyskusyjną. Urszula Augustyniak zwraca m.in. uwagę, że „państewka” magnackie nie stanowiły zwartego obszaru, lecz konglomerat dóbr dziedzicznych (nieraz z pretensjami do quasi-suwerenności w drugiej połowie XVII w.), królewszczyzn (starostw niegrodowych), dóbr zakupionych i otrzymanych w posagu (Augustyniak 2008).

3. Wielkie kompleksy majątkowe po upadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Utrwalony w czasach istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów system administracyjny i gospodarczy dostosowano do nowych systemu ustrojowych, narzuconych przez zaborcze monarchie. Magnaci i szlachta posesjonaci, pomimo utraty zbiorowej (wspólnotowej) suwerenności i obrócenia w poddanych nowych monarchów, jeszcze długi czas pozostawali uprzywilejowaną częścią społeczeństwa. W swych posiadłościach zachowali szeroki zakres uprawnień w stosunku do poddanych, związany z władzą dominalną. Ludność chłopska do czasów napoleońskich nadal była pozbawiona wolności osobistej (na obszarach włączonych do Cesarstwa Rosyjskiego jeszcze dłużej), a do czasu uwłaszczenia zobowiązana do odrabiania pańszczyzny i pozbawiona pełnej własności ziemi. Władzę administracyjną, policyjną i sądowniczą na obszarach wiejskich w dalszym ciągu sprawował właściciel posiadłości (zob. Koneczny 1924, Witkowski 2007).

Posiadłości ziemiańskie, w wielu wypadkach kontynuując tradycje dawnych państw magnackich, zachowały lub otrzymały uprzywilejowany status. Dotyczyło to tradycyjnych, utworzonych jeszcze w czasach Rzeczypospolitej ordynacji (np. zamojska, nieświeska, rydzyńska), jak również nowych rozwiązań tego typu (np. ordynacje opinogórska, łańcucka). Kilka posiadłości w zaborze pruskim uzyskało również status państw stanowych. Były to Księstwo Krotoszyńskie, Hrabstwo Przygodzickie (ryc. 2), Ordynacja Rydzyńska. W ten sposób upodobniły się pod względem statusu do śląskich księstw i państw stanowych oraz do posiadłości zmediatyzowanych książąt i hrabiów w państwach Związku Niemieckiego. Status ten – namiastka dawnej autonomii politycznej – zapewniał posiadłościom, przynajmniej symbolicznie (często jednak z rozszerzonymi uprawnieniami administracyjnymi), status swoistego państwa w państwie⁴. Wobec

---

⁴ W przypadku zmediatyzowanych rodów Rzeszy, uznanych przez Związek Niemiecki za równych domom panujących, głoszono tezę o ich suwerenności. Przypominałoby

nasilającej się centralizacji administracyjnej państwa i demokratyzacji życia miało to jednak coraz mniejsze znaczenie na forum życia publicznego. Można mówić o okresie przejściowym, w którym posiadłości szlacheckie, w tym dawne państwa magnackie, zachowały istotne znaczenie w ramach struktur administracyjnych państwa.

W zaborze pruskim proces uwłaszczenia chłopów rozpoczął się najwcześniej (1823 r.), ale objęło ono tylko część ludności wiejskiej. Najbiedniejsi zostali przekształceni w robotników rolnych zatrudnionych w folwarkach wielkich właścicieli ziemskich. Znalazło to odzwierciedlenie również w systemie administracji terytorialnej. Obok gminy samorządowej, skupiającej mieszkańców uwłaszczonych wsi, ukształtowała się odrębna jednostka zarządu terytorialnego – obszary dworskie (ryc. 2)⁵. W ich ramach uprawnienia sądowno-administracyjne i policyjne dziedziców zachowały się najdłużej, w niektórych dziedzinach do 1872 r. Także po tej dacie obszary dworskie zachowały odrębność, a ich właściciel sprawował administrację gminną na własny koszt, bez współdziałania mieszkańców. Podobny system, choć na mniejszą skalę funkcjonował w zaborze austriackim. Jedynie w zaborze rosyjskim obszary folwarków zostały włączone do gmin zbiorowych, tworząc jednak w ich ramach równorzędne wobec sołectw jednostki pomocnicze (Witkowski 2007).

Relikty dawnego systemu utrzymywały się przez pewien czas także w odrodzonym w 1918 r. państwie polskim. Na obszarach wchodzącym poprzednio w skład państwa pruskiego przez kilkanaście lat funkcjonowała instytucja obszarów dworskich jako jednostek zarządu terytorialnego równorzędnego z gminami wiejskimi. Niektóre z nich, utworzone na terenach dawnych rozległych dóbr

---

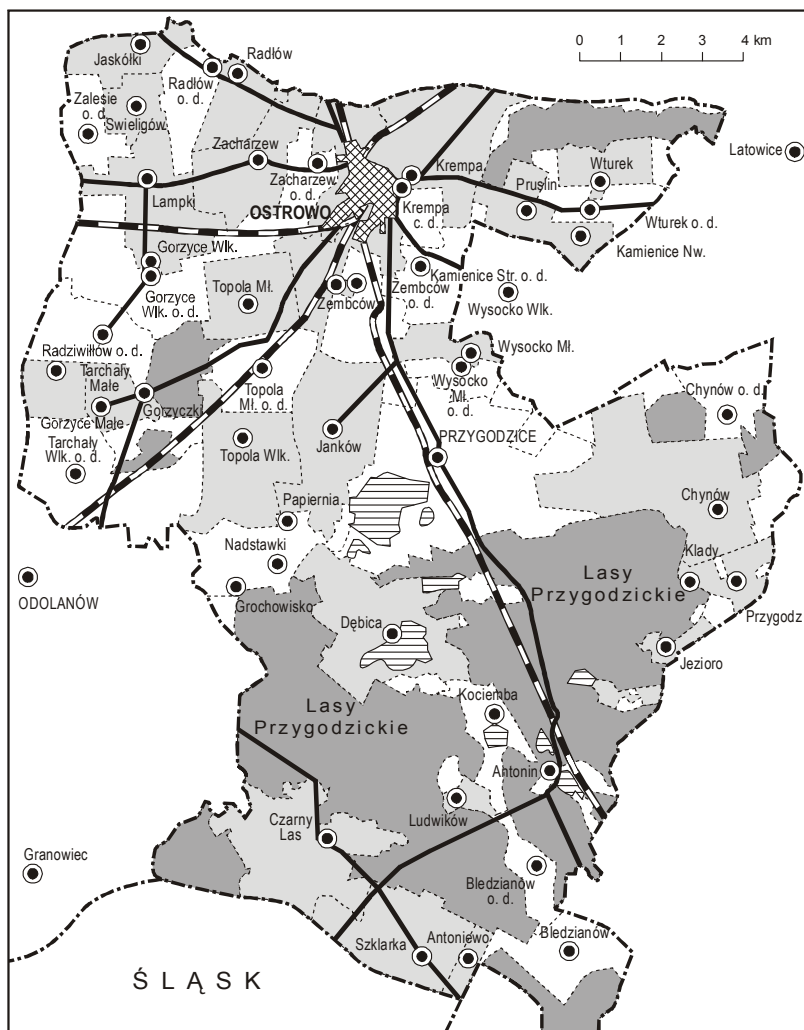
to do pewnego stopnia status Zakonu Kawalerów Maltańskich, do dzisiaj uznawanego na forum międzynarodowym za suwerenne państwo, choć pozbawione terytorium.

⁵ Obszar dworski (własność większa, gmina szlachecka) – jednostka podziału administracyjnego (rodzaj gminy) w Austrii i Prusach. W zaborze austriackim (Galicja) obszary dworskie były pozostałością feudalnej organizacji terytorialnej państwa i zostały utworzone podczas reorganizacji podziału administracyjnego cesarstwa w latach 50. i 60. XIX w. z tzw. dawnej wielkiej pańskiej posiadłości (dominiów). W latach 80. XIX w. w Galicji były 4792 obszary dworskie. Przetrwały do 1919 r., zlikwidowane (połączone z gminami wiejskimi) ustawą z 20 lipca 1919 r.

W zaborze pruskim były wprowadzane w latach 1872–1891 pod nazwą obwoły folwarczne, nazywane później obszarami dworskimi (niem. *Gutsbezirk*). W 1930 r. na terenach byłego zaboru pruskiego istniało 2339 obszarów dworskich. Przetrwały do unifikacji podziału administracyjnego RP w 1934 r.

Obszar dworski był majątkiem, obejmującym wieś lub kilka wiosek. Jego centrum był pałac, ziemia należała do dziedzica, pracowali na niej fornale – najemni chłopci nieposiadający własnej ziemi, otrzymujący za swą pracę wynagrodzenie. Gminę wiejską zamieszkiwali chłopci posiadający własną ziemię.

magnackich, tworzyły skupiska podporządkowane jednemu właścicielowi. Pozwalało to zachować jednolitą administrację, z nadzorującym ją ośrodkiem centralnym. Odębność i trwałość takiego kompleksu gospodarczego i administracyjnego wzmocniła częstokroć instytucja ordynacji (ryc. 2). Dopiero w 1934 r. obszary dworskie scalono z gminami wiejskimi w większe jednostki gminne (Witkowski 2007).

Ryc. 2. Hrabstwo Przygodzickie ks. Radziwiłłów. Państwo stanowe i ordynacja w ramach Wielkiego Księstwa Poznańskiego i województwa poznańskiego odrodzonej Polski. Jasnoszarym kolorem oznaczono gminy (w tym miasto Ostrowo) wyłączone z dóbr Radziwiłłów w wyniku regulacji uwłaszczeniowej

Źródło: opracowanie własne

Niezależnie od istnienia wyodrębnionych pod względem administracyjnym obszarów dworskich, folwarki ziemiańskie nadal odgrywały istotną rolę gospodarczą w całym kraju. Na obszarze dawnego zaboru pruskiego obejmowały szczególnie dużą część ogólnego areалу ziemi i oddziaływały na większą niż w innych regionach kraju część mieszkańców. Do grupy robotników rolnych należało tu 22% ludności, podczas gdy w całej Polsce jedynie 9%. Rolnicy indywidualni stanowili równocześnie jedynie 28%, podczas gdy w całej Polsce aż 52% (Żarnowski 1988). Największe pod względem areалу posiadłości ziemiańskie wciąż jednak skupiały się na dawnych ziemiach litewsko-ruskich. Wszystkie zatrudniały liczną rzeszę robotników rolnych. Ziemianie zapewniali ich rodzinom mieszkanie oraz podstawową opiekę socjalną. Wzajemne stosunki tworzyły system zależności osobistej o charakterze patriarchalnym, co niekiedy dawało badaczom podstawy do dostrzegania w nich pozostałości stosunków feudalno-pańszczyźnianych (zob. Landau, Tomaszewski 1977).

4. Wpływ dawnych posiadłości feudalnych na dzisiejszy krajobraz społeczno-kulturowy

4.1. Sfera społeczno-gospodarcza i polityczna

Różne sposoby przeprowadzenia uwłaszczenia chłopów spowodowały odmienne skutki natury społeczno-gospodarczej i politycznej w różnych regionach Polski. Rozwiązania zastosowane w zaborze pruskim najlepiej chyba zaadaptowały świat dawnych państw magnackich i państw szlacheckich do nowej epoki (pruska droga do kapitalizmu). Kapitalistyczne folwarki powstawały jednak również w innych częściach kraju. Nieco później, w ramach systemu komunistycznego, większość ziemiańskich folwarków przekształcono w państwowe gospodarstwa rolne. Ich istnienie spowodowało, że formy przestrzenne charakterystyczne dla dawnych posiadłości ziemiańskich są do dziś wyraźnie dostrzegalne – szczególnie w zachodniej Polsce – w krajobrazie kulturowym i społeczno-gospodarczym kraju.

W czasie przemian ustrojowych początku lat 90. XX w. ukształtowała się nowa klasa przedsiębiorców, posiadaczy ziemskich, dysponujących kilkusethektarowymi gospodarstwami (Gadomski 2010). W niektórych przypadkach są to potomkowie przedwojennych właścicieli (Krzemiński 2001). Wielu z nich odnosi sukcesy nie tylko w działalności gospodarczej, ale również społeczno-politycznej. O spektakularnym sukcesie w nowych czasach może mówić m.in. ród ordynatów zamojskich. Ostatni ordynat, Jan Zamoyski (1912–2002), został w 1991 r. wybrany senatorem z województwa zamojskiego i pełnił funkcję marszałka seniora. Jego syn, Marcin (ur. 1947 r.), w 1990 r. został wybrany

przez radę miasta prezydentem Zamościa. Po wprowadzeniu wyborów bezpośrednich sprawuje tę funkcję już trzecią kadencję (wybory 2002, 2006, 2010). Marcin Zamoyski jest również rolnikiem. Gospodaruje na gruntach wykupionych od PGR Michałów, który przed drugą wojną światową był jednym z trzech folwarków Ordynacji Zamojskiej. Sukcesy w biznesie odnoszą również przedstawiciele innych rodów arystokratycznych: Lubomirscy, Potoccy, Radziwiłłowie, Czetwertyńscy (Piński, Zdziechowska 2007, Zajezińska, Molga 2011).

Jest jednak i druga strona rzeczywistości odziedziczonej po świecie ziemian, związana z socjalistyczną kontynuacją byłych ziemiańskich folwarków i ich oddziaływaniem na lokalną społeczność. Długoletnia działalność PGR-ów (a wcześniej ziemiańskich folwarków) doprowadziła do wykształcenia się syndromu pegeerowca, o szczególnej mentalności, o której pisano już w latach 70. XX w. Opisywano ją, używając takich pojęć, jak postawa bierna lub roszczeniowa, lub też wyuczona bezradność. Zdaniem niektórych autorów ten typ mentalności oraz dobrowolny wybór warunków życia, jakie oferował PGR, były nie tylko odmienne od wzorów tradycyjnej kultury chłopskiej, ale znajdowały się wręcz poza kulturą europejską (zob. Bereza, Kasprzak 2004).

Niezależnie od sposobu oceny i klasyfikacji tego typu stosunków, rozwijających się przede wszystkim na dawnych obszarach dworskich uformowanych w ramach państwa pruskiego, można dostrzec wiele wciąż aktualnych skutków natury kulturowej i społeczno-gospodarczej. Wpływ dawnych wielkich posiadłości widać m.in. w postawach politycznych członków lokalnych społeczności. Był on dostrzegalny już w okresie międzywojennym, kiedy to mieszkańcy obszarów dworskich byłego zaboru pruskiego głosowali przede wszystkim na Narodową Partię Robotniczą (NPR), a w latach 30. XX w. zaczęli się zwracać w stronę PPS i KPP (Czubiński 1985). Po 1989 r. skupiska byłych pracowników PGR stały się bazą polityczną dla SLD, wpływając przede wszystkim na profil politycznych regionów Polski Zachodniej. W tym samym okresie mieszkańcy wsi byłych zaborów rosyjskiego i austriackiego, gdzie uwłaszczenie chłopów doprowadziło do znaczącego ograniczenia wielkiej własności ziemskiej, sympatyzowali przede wszystkim z partiami ludowymi i prawicowymi (zob. Kowalski 2000).

Rolnikom indywidualnym – zamieszkującym uwłaszczone części dawnych feudalnych posiadłości – udało się w czasach komunistycznych zachować swe gospodarstwa. Niemniej również w ich przypadku, w warunkach gospodarki nakazowo-rozdzielczej, państwo odgrywało rolę wielkiego latyfandy. Rolnicy oddawali gros swych plonów jako podatek (początkowo w naturze) lub w postaci „obowiązkowych dostaw”. Resztę musieli sprzedawać państwu po cenach monopolistycznych. Taki monopol skupu towarów od poddanych istniał w Polsce na szeroką skalę w większych dobrach w XVII i XVIII w. Państwowy

monopol handlu (wprowadzony od 1948 r.) przypomina, na monstualną skalę, organizację handlu latyfundijskiego w dawnych stuleciach (Mączak 1998).

Można przypuszczać, że tradycje państw magnackich i ziemiańskich folwarków, powiązane z patrymonialną zwierzchnością oraz opieką feudała i ziemianina, nie sprzyjały wykształceniu się tradycji obywatelskich w szerokich masach społeczeństwa, przyczyniając się w konsekwencji – obok sowieckich bagnetów – do wprowadzaniu systemu komunistycznego w Polsce (a także w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej).

4.2. Sfera kultury

Spółeczności lokalne do połowy XIX w. rozwijały się w ramach systemu społeczno-gospodarczego poszczególnych dóbr szlacheckich. Niektóre z tych dóbr tworzyły znaczące kompleksy terytorialne, w wielu wypadkach kontynuujące tradycje sięgające czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (np. Ordynacja Zamojska), a nawet średniowiecza (np. Księstwo Łowickie). Istnienie tak dużych i tak trwałych jednostek polityczno-administracyjnych i gospodarczych nie mogło nie pozostawić wyraźnych śladów w krajobrazie społeczno-kulturowym.

W przypadku dużej części największych posiadłości feudalnych można zauważyć rozwój silnej tożsamości lokalnej i regionalnej, częstokroć wzmacnianej odrębnościami kulturowymi. Istnienie Ordynacji Zamojskiej miało niewątpliwie istotny wpływ na ukształtowanie się silnego, obserwowanego do dziś, regionalizmu zamojskiego (Reder 1983, ryc. 3). Odrębność mieszkańców Ordynacji zauważali ich sąsiedzi, nazywając ich „Ordynatami” (podobnie jak mieszkańców Księstwa Łowickiego nazywano „Książakami”).

Ryc. 3. Transparent i szaliki kibiców Hetmana Zamość. Ordynacja Zamojska i jej symbole (herb Zamojskich) jako elementy budowania tożsamości kibiców

Źródło: <http://www.hetman.zamosc.pl/dat/images/540b.jpg>;
<http://nk.pl/grupy/169045/galeria/7>

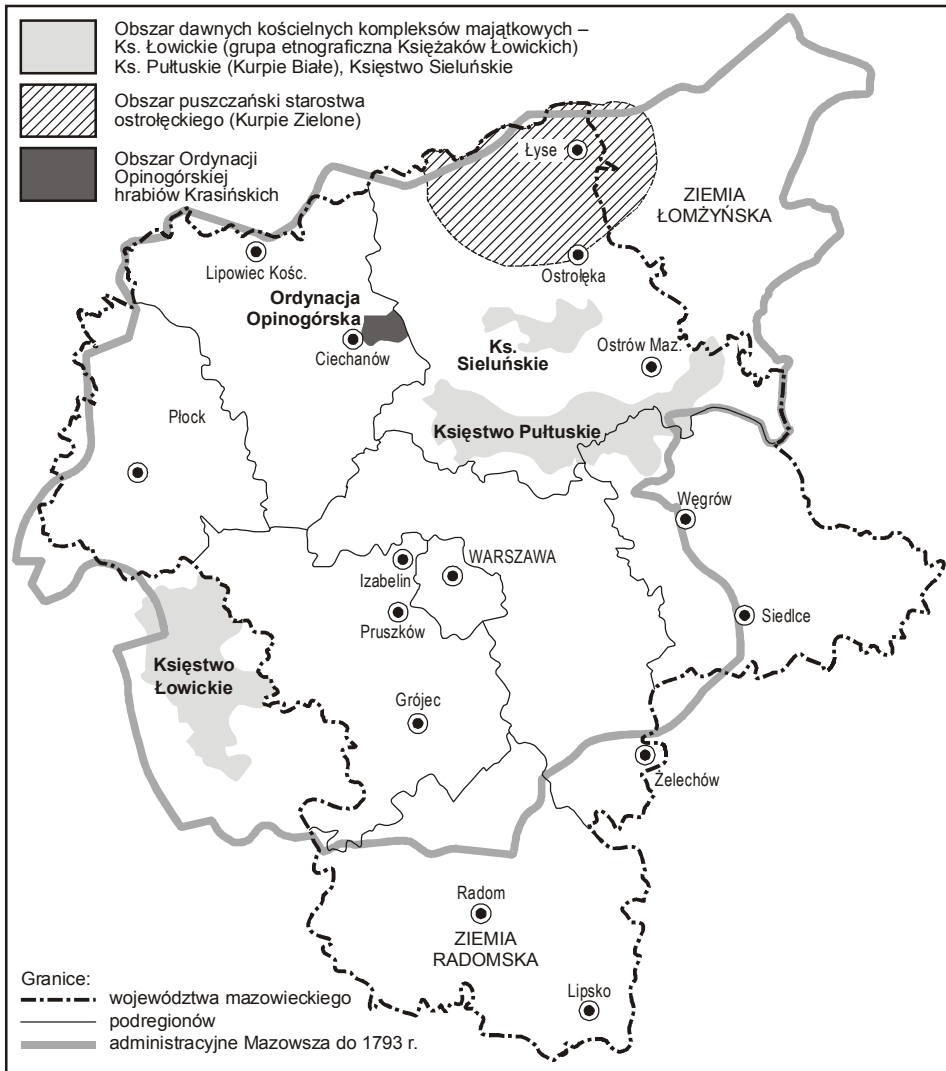
Obszar Ordynacji Zamojskiej był na tyle duży, że ukształtowało się tam nawet kilka grup etnograficznych: zamojska, tarnogrodzka, borowiacka, tomaszowska (Peters 1995, Stefański 1995). Polityka właścicieli Ordynacji, związana m.in. z wczesnym oczyszczaniem ludności chłopskiej, doprowadziła również do ukształtowania się odmiennego od sąsiednich terenów etosu miejscowych rolników. Przywiązanie do własności i tradycjonalizm postaw daje znać w poglądach politycznych. Zamojszczyzna jest najbardziej pravicowym rejonem dzisiejszego województwa lubelskiego (Kowalski 2000).

Odrębna tożsamość i cechy kulturowe ukształtowały się również w dawnych posiadłościach Kościoła katolickiego. Szczególnie oryginalna i żywotna kultura ludowa powstała na obszarze Księstwa Łowickiego (ryc. 4), które po sekularyzacji dóbr znalazło się na początku XIX w. w posiadaniu rodziny carskiej, ustanowionej na kongresie wiedeńskim dziedzicznymi władcami Królestwa Polskiego. Zwartą grupę etnograficzną, ukształtowaną ostatecznie w XIX w., określano mianem Łowiczan, Księżaków lub Księżaków Łowickich (zob. Chmielińska 1925). Strój łowicki stał się również symbolem mazowieckiej odrębności regionalnej, do czego przyczynił się niewątpliwie Zespół Pieśni i Tańca „Mazowsze” oraz woda mineralna „Mazowszanka” (z postacią w stroju łowickim na etykiecie). W ramach Księstwa ukształtowała się również odrębna gwara języka polskiego, nazywana łowicką, łącząca cechy gwar: mazowieckiej, małopolskiej i wielkopolskiej (Urbańczyk 1968). Odrębność kultury łowickiej, podobnie jak odrębność dziejów Księstwa, jest obecnie wykorzystywana do rozwoju lokalnego patriotyzmu (Stawarz 2003).

Odrębne grupy etnograficzne ukształtowały się również na obszarze innych posiadłości kościelnych: w tzw. Księstwie Pułuskim (Kurpie Białe), w Puszczy Zielonej należącej do starostwa ostrołęckiego (Kurpie) (ryc. 4), w dobrach biskupów warmińskich (Warmiaczy) i chełmińskich (Lubawianie) (Standara 1984, Szydlik, Szydlik 2001, Falkowski 2006).

Wielkie posiadłości feudalne stały się ramami kształtowania odrębnych grup etnograficznych także południowej części Polski. Kultura górali podhalańskich ukształtowała się na terenie starostwa nowotarskiego (królewsczyzny), choć później wraz z migracjami ludności przeniosła się także na obszary wchodzące w skład Królestwa Węgier, po Lendak na Spiszu oraz Głodówkę i Suchą Górę na Orawie (Skawiński 2000). W dobrach żywieckich, należących kolejno do Komorowskich, Wazów, Wielopolskich i Habsburgów uformowała się grupa górali żywieckich. Kultura górali orawskich formowała się natomiast w dobrach węgierskiego rodu Thurzonów (do których od 1606 r. należała prawie cała Orawa), którzy sprowadzili osadników z Polski (głównie z Żywiecczyzny oraz Podhala). Górna część Orawy, zamieszкана wyłącznie przez górali polskich,

w 1920 r. została przyznana Polsce. Pozostała część regionu, z licznymi wsiami górali polskiego pochodzenia, pozostała w granicach Słowacji.

Ryc. 4. Historyczno-kulturowe uwarunkowania regionalnej odrębności dzisiejszego Mazowsza
 Źródło: M. Kowalski i in. (2011)

Odrębne jakości kulturowe powstawały niejednokrotnie także na terytoriach wielkich miast królewskich. Kolonizacja niemiecka ukształtowała etniczno-kulturowy charakter Gdańska i jego najbliższych okolic. Przywilej królów Polski

umożliwił swobodny rozwój protestantyzmu. Wzmocniło to odrębność etniczno-kulturową mieszkańców miasta i najbliższych okolic w stosunku do otaczających obszarów, zamieszkałych w większości przez polsko-kaszubskich katolików. Bariera wyznaniowa, nakładając się na podziały językowe, zdecydowała o rozwoju odmiennej tożsamości narodowej. Gdańscy protestanci stali się Niemcami, katolicy mieszkańcy Kaszub oraz Kociewia Polakami⁶. Stan ten został uwzględniony w trakcie konferencji wersalskiej. Gdańsk ze swym terytorium nie został włączony do odrodzonej Polski, lecz ustanowiony wolnym miastem. W wyniku drugiej wojny światowej ludność niemiecka została z Gdańska wysiedlona. Na jej miejsce osiedliła się ludność z terenów wschodnich (dużo Wilnian) oraz centralnej Polski. Napływała również ludność kaszubska i kociewska, ale została zdominowana przez przybyszy z innych regionów (Mordawski 2005). Odrębność kulturowa miasta na tle regionu, choć niemająca już charakteru narodowościowego, została więc utrzymana.

W zupełnie innym kierunku rozwinęła się ewolucja stosunków narodowościowych na dawnym terytorium wiejskim miasta Poznania. Na początku XVIII w., istniejące na jego obszarze wsie zostały wyludnione z powodu wojny północnej i epidemii cholery. Straty postanowiono zrekompensować, sprowadzając w latach 1717–1753 kilkuset osadników niemieckich, przede wszystkim z okolic Bambergu. W kilku wsiach osadnicy stali się grupą liczebnie dominującą. Stopniowo, z uwagi na miejsce pochodzenia, zaczęto nazywać ich bambrami. Wyznanie rzymskokatolickie oraz mieszane małżeństwa sprzyjały stopniowej polonizacji. Paradoksalnie, procesy te uległy przyspieszeniu w latach Kulturkampf i nasilonej germanizacji. Pod koniec XIX w. wszyscy mieszkańcy podpoznańskich wsi uważali się już za Polaków. Wszystkich również, niezależnie od pochodzenia, zaczęto nazywać bambrami (Paradowska 2003; Szczepaniak-Kroll 2010).

Na terenie Rusi Halickiej, autonomia miejskiego terytorium Lwowa wpłynęła na powstanie enklawy etnicznej w regionie zdominowanym przez ludność ruską. Prawo miejskie uprzywilejowywało ludność rzymskokatolicką, ona również

---

⁶ Interesująco rozwinęła się sytuacja na Półwyspie Helskim. Miasto Hel znajdowało się pod jurysdykcją Gdańska. Ludność wyznawała protestantyzm. To samo dotyczyło Jastarni Helskiej, będącej pod względem administracyjnym częścią gdańskiego terytorium. Sąsiadująca z nią Jastarnia Pucka należała do starostwa puckiego, a jej mieszkańcy byli wyznania katolickiego. Niemieckojęzyczni mieszkańcy Jastarni Helskiej zaczęli z biegiem czasu korzystać z usług kościoła katolickiego w Jastarni Puckiej, który był znacznie bliżej niż protestancki kościół w Helu. Stając się katolikami, ulegli również polonizacji (kaszubizacji). Ich potomkowie wciąż zamieszkują Jastarnię, a po wojnie zasiedlili również, wraz z ludnością z innych stron Polski, opuszczony przez niemieckich protestantów Hel (Kaszubi stanowią obecnie ok. 1/3 mieszkańców miasta).

była preferowana na wiejskich przedmieściach. W tych okolicznościach Lwów z sąsiednimi wioskami uformował rzymskokatolicką i polską enklawę, w regionie zdominowanym przez grekokatolików narodowości ukraińskiej. Sytuacja ta doprowadziła do polsko-ukraińskiego konfliktu o miasto po pierwszej wojnie światowej.

4.3. Sfera religii

Normy obowiązujące w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, przypominające zasadę *cuius regio eius religio*⁷, wpływały również na formowanie stosunków wyznaniowych i etnicznych także poza terytoriami podlegających biskupom i miastom. Rozwój reformacji doprowadził do powstania w Rzeczypospolitej wielu skupisk ludność protestanckiej. Terytoriami, które na trwałe przyjęły wyznanie ewangelickie, były obok Gdańska (oraz Elbląga i Torunia), przede wszystkim terytoria lenne w Prusach i Inflantach. Rozwiązania te zdecydowały o wzmocnieniu żywiołu niemieckiego na pewnych terytoriach (Prusy Wschodnie, Łębork-Bytów). Doprowadziły również do wykształcenia się oryginalnych kultur regionalnych, przede wszystkim Mazurów i Litwinów Pruskich. Większość tych terytoriów uległa silnym przekształceniom demograficznym w wyniku drugiej wojny światowej. Autochtoniczna ludność protestancka przetrwała jedynie na obszarze państwa łotewskiego (Kurlandia, Semigalia i Ziemia Piltyńska), gdzie protestantyzm stał się jednym z elementów budujących tożsamość narodu łotewskiego. Katolicy dominują jedynie w Latgali, w całym kraju stanowiąc ok. 1/4 ogółu mieszkańców.

Zasada tolerancji wyznaniowej wpłynęła również na kształtowanie stosunków wyznaniowych w typowych państwach magnackich, a nawet mniejszych posiadłościach szlacheckich. Konfederacja warszawska (1573 r.), prócz wyznaniowej tolerancji, dała również szlachcie możliwość swobodnego kształtowania stosunków wyznaniowych w swych dobrach. W większości wypadków, w wyniku zwycięstwa tendencji kontrreformacyjnych w Rzeczypospolitej, doprowadziło to do umocnienia wyznania katolickiego. Było jednak kilka wyjątków.

---

⁷ Można spotkać się z opiniami, że taki właśnie wydźwięk miał akt konfederacji warszawskiej, ustanawiającej pokój religijny w Rzeczypospolitej. Mówiła ona między innymi, iż: „przez tę confederatją naszą zwierzchności żadnej panów nad poddanymi ich, tak panów duchownych jako i świeckich y nie derogujemy i posłuszeństwa żadnego poddanych przeciwko panom ich nie psujemy; i owszem jeśliby takowa *licentia* gdzie była *sub praetextu religionis*, tedy jako zawždy było, będzie wolno i teraz każdemu panu poddanego swego nieposłusznego *tam in spiritualibus quam in saecularibus* podług rozumienia swego skarać”.

Na ziemiach etnicznie polskich Kościoły protestanckie uzyskały szczególnie dobre warunki dla rozwoju przede wszystkim w Wielkopolsce i Prusach Królewskich. Umożliwiło to przetrwanie dużej społeczności ewangelicko-reformowanej i luterańskiej w wielu dobrach szlacheckich tych regionów. Kościołowi reformowanemu patronowały m.in. rody Leszczyńskich, Krokowskich, Golczów, Unrugów, Szlichtyngów, Bronikowskich, Kurnatowskich, Potworowskich, Trepków, Twardowskich⁸, Żychlińskich (Kriegseisen 1996). Na skutek emigracji ze Śląska, Pomorza i Brandenburgii przewagę wśród ludności protestanckiej zdobył etnos niemiecki, co prowadziło do stopniowej germanizacji zdecydowanej większości protestantów w Wielkopolsce i Prusach Królewskich. Proces ten nasilił się w wyniku przyłączenia dużej części Wielkopolski i całych Prus do Królestwa Pruskiego.

W wyniku drugiej wojny światowej Niemcy i Niemcy protestanci zostali wysiedleni z Wielkopolski i Pomorza Zachodniego, co spowodowało zatarcie efektów oddziaływania państw magnackich i państw szlacheckich na wyznaniowe zróżnicowanie mieszkańców tej części dzisiejszej Polski. Wyjątek stanowi wschodnia część Wielkopolski, która w wyniku postanowień kongresu wiedeńskiego znalazła się na terytorium Królestwa Polskiego. Na szczególną uwagę zasługuje tu parafia ewangelicko-reformowana w Żychlinie (k. Konina), rodowej siedzibie Żychlińskich. Ustanowiona w 1610 r. jest jedyną na obszarze dzisiejszej Polski parafią Kościoła Ewangelicko-Reformowanego funkcjonującą nieprzerwanie od czasów staropolskich⁹ (zob. Górczyca 1997).

Znacznie większy wpływ na zróżnicowanie wyznaniowe dzisiejszego społeczeństwa miała polityka wyznaniowa magnatów na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dotyczy to szczególnie posiadłości protestanckiej gałęzi rodu Radziwiłłów, którzy na niespotykaną w innych państwach magnackich skalę prowadzili akcję nawracania swych poddanych na wyznania ewangelicko-reformowane. Kościół ewangelicko-reformowany zdobył silną pozycję przede wszystkim w Księstwie Birżańskim, gdzie jego wiernymi stali się głównie mieszkańcy okolicznych wsi. Skupiali się oni w kilku, przeważnie licznych parafiach (Birże, Popiel, Radziwiliszki, Sołomieść), w których nabożeństwa odbywały się również w języku litewskim. Po wygaśnięciu linii Radziwiłłów birżańskich, do opieki nad protestantami zobowiązani zostali ich spadkobiercy z nieświeskiej (katolickiej) linii Radziwiłłów. Istotne znaczenie dla przetrwania

---

⁸ Na mocy statutu utworzonej w 1859 r. ordynacji rodowej Twardowskich (na Szczuczynie i Kobylnikach), obowiązkiem każdorazowego ordynata był patronat nad parafią ewangelicką w Skokach (Kwilecki 1998).

⁹ Nie licząc powstałej tuż przed upadkiem Rzeczypospolitej Obojga Narodów parafii reformowanej w Warszawie (1776 r.).

birżańskich protestantów mogło mieć również bezpośrednie sąsiedztwo Księstwa Kurlandzkiego, zamieszkanego w większości przez protestantów (zob. Wisner 1992, Kriegseisen 1996, Karvelis 2006).

Do Radziwiłłów należały również dobra taurogskie. Później (od 1681 r.), razem z Serejami, jako zabezpieczenie posagu księżniczki Karoliny Ludwiki Radziwiłłówny, znalazły się w posiadaniu brandenbursko-pruskich Hohenzollernów. Oba rody popierały protestantów, co w połączeniu z sąsiedztwem Księstwa Pruskiego doprowadziło do powstania w Taurogach i okolicy dość znacznego skupiska wyznawców Kościoła luterańskiego. W rejonach birżańskim i turowskim protestanci (ewangelicy reformowani lub luteranie) stanowią obecnie ok. 10% mieszkańców, co jest w przypadku katolickiej Litwy sytuacją wyjątkową (*Population and housing census 2001*).

Protestancy Radziwiłłowie posiadali dobra również na Podlasiu, w granicach dzisiejszej Polski. Tam także funkcjonowało kilka parafii Kościoła reformowanego. Należały one do Jednoty Litewskiej, gdyż do 1569 r. Podlasie stanowiło część Wielkiego Księstwa Litewskiego. Największym skupiskiem ewangelików były dobra węgrowskie nad Liwem. Zbór kalwiński powstał tam w 1558 r., a w 1651 r. powołano również zbór luterański. Do czasu utworzenia odrębnych parafii w Warszawie (1775 r. – luterańskiej, 1776 r. – reformowanej), służyły one także protestantom zamieszkującym Warszawę. Parafia ewangelicko-reformowana zaprzestała swojej działalności w 1779 r., tak więc jedynym kontynuatorem reformacyjnej tradycji jest obecnie węgrowska parafia luterańska (Postek 2010).

Inne parafie Kościoła Ewangelicko-Reformowanego powstałe w dobrach magnackich lub szlacheckich, prócz wspomnianego wcześniej Żychlina, także już nie istnieją. Najdłużej, bo do 1944 r., funkcjonowała parafia dawnej Jednoty Małopolskiej w Sielcu (k. Staszowa). Powstała na początku XVII w. w dobrach kalwińskiego rodu Dębickich. W XVIII w. patronat nad zbozem przejął katolicki ród książąt Czartoryskich (Kriegseisen 1996).

Nie można zapominać o znaczeniu państw magnackich w podtrzymywaniu wpływów katolickich. Prekursorami kontrreformacji w szeregach magnaterii byli założyciele dwóch potężnych ordynacji zamojskiej i nieświeskiej – Jan Zamoyski i Mikołaj Radziwiłł „Sierotka”. Ich magnackie państwa stały się również forpocztami katolicyzmu na pograniczu z Rosją. Rozbudowując ich struktury i powiększając terytorium, dbali również o instytucjonalne i majątkowe wzmocnienie Kościoła katolickiego (Kempa 2000, Kowalski 2009). Skutki tej działalności dotrwały do XX w., wpływając na obraz zróżnicowania wyznaniowego i etnicznego polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza. Na Lubelszczyźnie przesunięcie granicy pomiędzy obszarami z przewagą ludności katolickiej a przewagą ludności prawosławnej na wschód w stosunku do pier-

wotnej granicy polsko-ruskiej największy zasięg osiągnęło na początku XX w. właśnie w rejonie Ordynacji Zamoyskiej (patrz: Groniowski, Skowronek 1987). Podobne, choć mniejsze skutki można dostrzec w Nieświeżu i okolicach, gdzie wśród prawosławia wykształciło się skupisko ludności katolickiej (zob. Eberhardt 1993).

Szczególne cechy kulturowe i społeczno-gospodarcze powstające w poszczególnych posiadłościach magnackich znalazły w czasach nam współczesnych odzwierciedlenie także w sferze sympatii politycznych. Jeszcze w czasach zaborów, w ramach państwa pruskiego, zaznaczały się różnice w zachowaniach wyborczych ludności protestanckiej od katolickiej. Ta ostatnia głosowała bądź na listy polskie (Polacy), bądź na katolickie Centrum (polscy i niemieccy katolicy). Protestanci wybierali pomiędzy pruskimi liberałami, socjaldemokratami i konserwatystami. Decydowało to np. o politycznym rozłamie pomiędzy ludnością zamieszkującą obszar dawnego Księstwa Warmińskiego a ludnością pozostałych obszarów Prus Wschodnich.

4.4. Granice administracyjne

We wszystkich częściach kraju, niezależnie od rozwiązania kwestii chłopskiej, posiadłości feudalne stały się podstawą formowania ram terytorialnych nowoczesnej administracji. Zastosowane pod koniec XVIII i na początku XIX w. rozwiązania oparły administrację lokalną na istniejących posiadłościach ziemskich. Wystarczająco duże majątki ziemskie stawały się gminami wiejskimi, których naczelnikiem (wójtem) zostawał z urzędu właściciel majątku. Niektóre dobra ziemskie były na tyle duże, że wyznaczano na ich obszarze więcej niż jedną gminę. Gdy majątki były małe, włączano je po kilka do jednej gminy lub przyłączano do gmin zdominowanych przez jeden duży majątek. Duże gminy, występujące przede wszystkim w zaborze rosyjskim (Królestwie Polskim), dzieliły się na sołectwa, obejmujące zazwyczaj jedną wieś. Kilka lub kilkanaście gmin tworzyło powiaty. Niektóre majątki były na tyle duże, że ich terytoria stawały się podstawą wydzielenia powiatu lub nawet kilku powiatów (ryc. 5). W wielu wypadkach siedzibami powiatów stawały się miasta prywatne lub należące wcześniej do Kościoła katolickiego.

Niekiedy granice dużych posiadłości magnackich stawały się podstawą przeprowadzania granic państwowych. Tak się właśnie stało przy wytyczeniu południowej granicy Księstwa Warszawskiego w 1809 r. Na odcinku ok. 100 km została ona oparta na południowej granicy Ordynacji Zamoyskiej. Dzięki staraniom ordynata Stanisława Kostki Zamoyskiego (pomagał mu w tym jego wpływowy szwagier, ks. Adam Czartoryski), rozstrzygnięcia te zostały podtrzymane w trakcie kongresu wiedeńskiego (Ajewski 2010). Południowa granica Ordy-

nacji na 100 lat stała się granicą pomiędzy odrodzonym Królestwem Polskim a austriacką Galicją. Po zjednoczeniu ziem polskich trwała nadal, oddzielając jednostki terytorialne pierwszego rzędu, tj. województwa (ryc. 5).

Ryc. 5. Ordynacja Zamojska jako podstawa formowania się granic państwowych (obecnie wojewódzkich), powiatów i gmin
Źródło: opracowanie własne

Tak ustalony podział administracyjny uległ tylko nieznacznemu przekształceniu w wyniku reformy uwłaszczeniowej. Istniejące wcześniej gminy stały się ramami samorządu wiejskiego, zdominowanego przez uwłaszczonych chłopów. W zaborze pruskim i austriackim obszary dworskie (folwarki) zostały wydzielone z tego systemu jako równorzędne gminom jednostki terytorialne, pozostając w administracji dotychczasowych panów feudalnych. Można mówić o ich wciąż znaczącym udziale w zarządzie terytorialnym. W zaborze rosyjskim utworzono duże gminy zbiorowe, w których obszary dworskie uzyskały status równorzędny sołectwom. Ukształtowany wówczas układ ulegał różnorodnym modyfikacjom, jednak jego podstawowy zarys pozostał nienaruszony. Powstające w ramach jednostek terytorialnych więzi społeczne sprzyjały podtrzymywaniu ukształtowanego przez tradycję podziału na najmniejsze jednostki administracji terytorialnej (sołectwa, gminy, powiaty). Z uwagi na te uwarunkowania, granice dawnych posiadłości feudalnych wciąż można odnaleźć w przebiegu granic sołectw, gmin, powiatów, a nawet województw (ryc. 5). Wiele jednostek administracyjnych wciąż nawiązuje swym terytorialnym kształtem do granic byłych

państw magnackich. Kontynuowane są również tradycje podziałów administracyjnych jednostek wiejskich (sołectw) uformowanych w ramach magnackich posiadłości (Stepaniuk 2008). Niektóre wspólnoty samorządowe świadomie podtrzymują te tradycje w ramach pielęgnowania i rozwoju własnej tożsamości lokalnej. Na terytorium dzisiejszej Polski można to z pewnością powiedzieć w odniesieniu do takich miejscowości, jak m.in. Zamość, Zwierzyniec, Kodeń, Biała Podlaska, Łowicz, Pułtusk, Wiśnicz, Krasiczyn, Łañcut, Sieluń, Siewierz.

5. Podsumowanie

Dzięki ogólnym uwarunkowaniom społeczno-gospodarczym i politycznym, charakterystycznym dla Rzeczypospolitej Obojga Narodów, wielkie posiadłości feudalne utrzymały szczególny status i znaczenie w zagospodarowaniu przestrzeni władzy. Jako autonomiczne jednostki terytorialne funkcjonowały w ramach systemu polityczno-ustrojowego Rzeczypospolitej. Dla przedwestfalskiego porządku politycznego taka złożona struktura polityczno-terytorialna była częstym zjawiskiem, charakterystycznym m.in. dla nowożytnych Niemiec oraz Włoch. Wielkie posiadłości feudalne w Rzeczypospolitej miały więc status zbliżony do istniejących w tym samym czasie księstw włoskich czy niemieckich. Potwierdzały go liczne związki rodzinne z zagranicznymi książęcymi domami panującymi.

Rola wielkich posiadłości ziemskich w ramach systemu polityczno-ustrojowego Rzeczypospolitej i powstałych na jej obszarze po rozbiorach nowych jednostek polityczno-terytorialnych spowodowała, że ich kształt przestrzenny oraz panujące w nich stosunki społeczno-gospodarcze do dziś oddziałują na kształt życia społeczno-gospodarczego. Granice dzisiejszych jednostek administracyjnych w Polsce (gmin, powiatów, a nawet województw) nawiązują w wielu wypadkach do granic dawnych państw magnackich. Ośrodki centralne dawnych dóbr ziemskich często odgrywają dziś rolę ośrodków powiatowych. Swe znaczenie w kształtowaniu przestrzeni społeczno-gospodarczej i kulturowej utrzymały dawne folwarki powstałe z okrojonych posiadłości szlacheckich. W realiach PRL stały się podstawą tworzenia uspołecznionych gospodarstw rolnych. Dziś częstokroć ponownie stały się kapitalistycznymi gospodarstwami rolnymi. Komunistyczne państwo, na wzór dawnych feudałów i właścicieli folwarków, narzuciło swą paternalistyczną opiekę również całemu społeczeństwu żyjącym w dawnej Rzeczypospolitej, które w swej masie wywodzą się głównie z warstwy poddanych dawnych magnackich państw i szlacheckich państewek. W ten sposób tradycje szlacheckiego i magnackiego autokratyzmu były wykorzystywane do wprowadzania nowej postaci władzy autorytarnej.

Tak zarysowana rola i znaczenie dóbr wielkiej własności pozwala uznać je za istotny i charakterystyczny element ładu polityczno-ustrojowego i społeczno-gospodarczego Rzeczypospolitej okresu nowożytnego, który skutkami swego istnienia oddziałuje także na dzisiejsze formy środowiska geograficznego.

Literatura

- Ajewski K., 2010, *Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775–1856*, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Warszawa.
- Antoniewicz M., 2011, *Protopłaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Augustyniak U., 2001, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*, Semper, Warszawa.
- Augustyniak U., 2004, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Semper, Warszawa.
- Augustyniak U., 2008, *Historia Polski 1572–1795*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Baranowski I.T., 1907, *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-Goniądzkie państwo Radziwiłłów w I poł. XVI w.*, „Przegląd Historyczny”, 4, s. 62–74, 158–169.
- Bereza A., Kasprzak T., 2004, *Wewnętrzny Sybir czyli ballada o pegeerach*, „Niebieska Linia”, 5/34, s. 6–9.
- Błaszczuk G., 2012, *Geografia historyczna Wielkiego księstwa Litewskiego*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Chmielińska A., 1925, *Księżacy (łowiczenie)*, Biblioteczka Geograficzna „Orbis” seria 3, t. 9, Kraków.
- Czamańska I., 2007, *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Czubiński A., 1985, *Komunistyczna Partia Polski (1918–1938): zarys historii*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Degiel R., 2000, *Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w Księstwie Słuckim w XVII w.*, Neriton, Warszawa.
- Dłuski T., 1754, *Uwagi w Sprawie Ordynacyi Ostrogskiej: Rozroznione Zdania do Jednomyslnosci Prowadzące*, Drukarnia Jezuitów, Lublin.
- Eberhardt P., 1993, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Editions Spotkania, Warszawa.
- Eichhorn K.F., 1843, *Stosunek xiążęcego domu Radziwiłłów do domów xiążęcych w Niemczech uważany ze stanowiska historycznego i pod względem praw niemieckich politycznych i xiążęcych*, A.E. Glücksberg, Warszawa.
- Falkowski J., 2006, *Ziemia lubawska: przyroda, historia, osadnictwo, społeczeństwo, gospodarka*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Gadomski W., 2010, *Panowie na PGR-ach*, „Gazeta Wyborcza” 5.04.2010.
- Gawlas G., 2000, *O kształt zjednoczonego królestwa: niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.

- Gorczyca K., 1997, *Żychlin pod Koninem. Dzieje wsi i zboru*, Semper, Warszawa.
- Groniowski K., Skowronek J., 1987, *Historia Polski, 1795–1914*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Jabłonowski A., 1889, *Ziemie Ruskie / Wołyń i Podole, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 8, Gebethner i Wolff, Warszawa.
- Jabłonowski A., 1903, *Ziemie Ruskie / Ruś Czerwona, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 2, Gebethner i Wolff, Warszawa.
- Jakowenko N., 2011, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, PWN, Warszawa.
- Karkucińska W., 2000, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746)*, Semper, Warszawa.
- Karvelis D., 2006, *Przymus wyznaniowy w „księstwie birzańskim” u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] Kriegseisen W., Rachuba A. (red.), *Litwa w epoce Wazów*, IH PAN, Warszawa, s. 257–275.
- Kempa T., 2000, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616)*, Semper, Warszawa.
- Kempa T., 2002, *Dzieje rodu Ostrogskich*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Koneczny F., 1924, *Dzieje administracji w Polsce*, Nakładem i drukiem Okręgowej Szkoły Policji Państwowej Ziemi Wileńskiej, Wilno.
- Konopczyński W., 1986, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 1–2, Wydawnictwo PAX, Warszawa.
- Korczak L., 2008, *Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków.
- Kowalski M., 2000, *Geografia wyborcza Polski: Zróżnicowanie przestrzenne zachowań wyborczych Polaków w okresie 1989–1998*, Geopolitical Studies, 7, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kowalski M., 2007, *Księstwa w przestrzeni politycznej I Rzeczypospolitej*, [w:] Kiniorska I., Sala S. (red.), *Rola geografii społeczno-ekonomicznej w badaniach regionalnych*, Instytut Geografii AŚ-PTG, Kielce, s. 177–186.
- Kowalski M., 2008, *Państwa magnackie w przestrzeni polityczno-administracyjnej I Rzeczypospolitej*, [w:] Kulesza M. (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 33–48.
- Kowalski M., 2009, *Państwo magnackie w strukturach polityczno-administracyjnych Rzeczypospolitej Szlacheckiej na przykładzie Ordynacji Zamojskiej*, „Przegląd Geograficzny”, 81 (2), s. 173–200.
- Kowalski M., Świątek D., Dziemianowicz W., 2011, *Spółczesność obywatelskie i aktywność społeczna a rozwój regionu*, Raport R1 w ramach projektu Trendy rozwojowe Mazowsza.
- Kriegseisen W., 1996, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej*, Semper, Warszawa.
- Krzemiński J., 2001, *Oświecony jasnie*, „Rzeczpospolita”, 156, 06.07.2001.
- Kuras K., 2010, *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Historia Iagellonica, Kraków.
- Kurtyka J., 1999, *Posiadłość, dziedziczość i prestiż. Badania nad późnośredniowieczną i wczesnonowożytną wielką własnością możnowładczą w Polsce XIV–XVII wieku*, „Roczniki Historyczne”, 65, s. 161–194.

- Kwilecki A., 1998, *Ziemiaństwo wielkopolskie*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1977, *Druga Rzeczpospolita*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Lubavskij M.K., 1892, *Oblastnoe delenie i mestnoe uprawnienie litovsko-russkogo gosudarstva vo vremeni izdania pervogo litovskogo statuta*, Universiteckaja tipografija, Moskva.
- Lubavskij M.K., 1915, *Očerki istorii litovsko-russkago gosudarstva do Liublinskoj unii vključitelno*, Moskovskaja Khudozhestviennaja Piechatnia, Moskva.
- Łowmiański H., 1986, *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Malczevska M., 1985, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, PWN, PAN, Warszawa–Poznań.
- Maroszek J. 2000, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Mączak A., 1998, *Feudalizm w pierwszej Rzeczypospolitej. Wieloznaczność terminu i ewolucja zjawiska*, [w:] Manikowska H., Kochanowicz J. (red.), *Feudalizm w Europie średniowiecznej i nowożytnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 58, s. 177–185.
- Mączak A., 2002, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesno nowożytnej*, Semper, Warszawa.
- Najgrakowski M., 1993, *Ziemie polskie w XVI wieku*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, plansza 13.3, Główny Geodeta Kraju, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Mordawski J., 2005, *Statystyka ludności kaszubskiej: Kaszubi u progu XXI wieku*, Instytut Kaszubski, Gdańsk.
- Napierała P., 2009, *Hesja-Darmstadt w XVIII stuleciu. Wielcy władcy małego państwa*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Paradowska M., 2003, *O historii Bambrów inaczej*, Wydawnictwo Miejskie, staraniem Towarzystwa Bambrów Poznańskich, Poznań.
- Petera J., 1995, *Stroje ludowe Zamojszczyzny*, [w:] *Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny. Materiały ogólnopolskiej sesji popularnonaukowej Zamość, 22–24.IX. 1995*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze Oddział w Zamościu, Zamość, s. 39–54.
- Pietkiewicz K., 1995, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Piński J., Zdziechowska M., 2007, *Kłątwa błękitnej krwi. Arystokraci kontra arystotechnokraci*, „Wprost”, 34 (1287).
- Plit J., 2011, *Piętno władzy i właścicieli odcisnięte w krajobrazie kulturowym*, [w:] Bernat S. (red.), *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 15, Sosnowiec, s. 125–138.
- Population and housing census 2001*: <http://www.stat.gov.lt/en/>.
- Postek R., 2010, *Szkoci w Węgrowie*: http://fotografika.i-csa.com/album/nagrobki_szkotow_edd.html.

- Prochaska A., 1907, *O wyzwoleniu z maństwa na Rusi*, „Kwartalnik Historyczny”, 21, s. 654–657.
- Rachuba A., 1997, *Sprawa dóbr Radziwiłłów birżańskich w latach 1655–1662*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 7, s. 51–70.
- Reder J., 1983, *Zamość jako stolica regionu*, [w:] Kowalczyk J. (red.), *Czterysta lat Zamościa*, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Rykała A., 2011, *Mniejszości religijne w Polsce – geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Sienkiewicz W., 1982, *Ziemiaństwo zaleźni w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVI do połowy XVIII wieku. Studium z dziejów feudalizmu litewskiego*, rozprawa doktorska, Wydział Historyczny UW, Warszawa.
- Skawiński M., 2000, *Górale Polscy w Europie Środkowej – informacje podstawowe*, „Pamiętnik PTT”, 9, s. 27–36.
- Skowronek E., 2005, *Wpływ działalności gospodarczej Ordynacji Zamojskiej na kształt dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego Zamojszczyzny*, [w:] Skowronek E. (red.) *Wpływ działalności gospodarczej wielkich majątków ziemskich na stan współczesny dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 19–36.
- Sobczyński M., 2006, *Państwa i terytoria zależne. Ujęcie geograficzno-polityczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Sobczyński M., 2008, *Polskie doświadczenia w zakresie badań granic reliktowych i krajobrazu pogranicza*, [w:] Kulesza M. (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 66–78.
- Sójka-Zielińska K., 1962, *Fideikomisy rodzinne w prawie pruskim*, UW, Warszawa.
- Standara W., 1984, *Tradycyjny strój lubawski. Rekonstrukcja*, Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne „Pojezierze” w Olsztynie – Oddział w Lubawie, Olsztyn.
- Stankowa M., 1975, *Dawny powiat szczebrzeski XIV–XVIII w.*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa.
- Stawarz A., 2003, *Mazowsze jako współczesny region etnograficzny wstydlivy „skansen” czy atrakcja kulturowo-turystyczna?*, [w:] Koseski A., Stawarz A. (red.) *Tożsamość kulturowa regionu w warunkach integracji europejskiej – przykład Mazowsza*, Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych, Warszawa, s. 81–91.
- Stefański J., 1995, *Specyfika kultury ludowej na terenie województwa zamojskiego /Zamojszczyzny/*, [w:] *Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny. Materiały ogólnopolskiej sesji popularnonaukowej Zamość, 22–24.IX.1995*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze Oddział w Zamościu, Zamość, s. 17–38.
- Stepaniuk M., 2008, *Przyrodnicze i społeczno-gospodarcze uwarunkowania zmian użytkowania terenu Niecki Gródecko-Michałowskiej*, praca doktorska, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Stepnik K. (red.), 2007, *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Szczepaniak-Kroll A., 2010, *Tożsamość poznańskich rodzin pochodzenia niemieckiego: Losy Bajerleinów i Dittrichów (XVIII–XX w.)*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.

- Szydlik R., Szydlik W., 2001, *Osadnictwo kurpiowskie na Puszczy Białej*, Zarząd Główny Związku Kurpiów, Ostrołęka.
- Ujma M., 2005, *Latyfundium Jana Sobieskiego 1652–1696*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Urbańczyk S., 1968, *Zarys dialektologii polskiej*, PWN, Warszawa.
- Wisner H., 1992, *Książęta na Birzach i Dubinkach a przymus wyznaniowy* (1. poł. XVII w.) // *Nas radavad*. Kn. 2. Grodna, cz. 2. s. 303–313.
- Wisner H., 2000, *Janusz Radziwiłł 1612–1655. Wojewoda wileński, hetman wielki litewski*, Wydawnictwo Mada, Warszawa.
- Witkowski W., 2007, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, PWN, Warszawa.
- Zajezińska K., Molga T., 2011, *Lowcy kamienic*, „Wprost”, 34 (1489).
- Zakrzewski A.B., 2010, *Czy Litwa XVI–XVIII wieku znalazła demokrację szlachecką i oligarchię magnacką?* [w:] Grodziski S., Malec D., Karabowicz A., Stus M. (red.), *Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszcakowi*, t. 1–2, Kraków, s. 1189–1201.
- Żarnowski J., 1988, *Spółeczeństwo i klasy*, [w:] Tomicki J. (red.), *Polska Odrodzona 1918–1939*, Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 226–284.

Large landed estates in the Polish-Lithuanian Commonwealth and its impact on today's anthropogenic environmental

Summary

The heritage of the Polish-Lithuanian Commonwealth of Both Nations exerts until today an influence on the shape of the geographical environment of Poland and her eastern neighbours, this fact often not being noticed. A particularly strong imprint on the development of spatial structures results from the existence and functioning of the large feudal property. In the period of the Commonwealth, given the far-reaching decentralisation of authority in the country, such large landed properties enjoyed broad judicial and administrative, as well as economic autonomy. Their position and separate character were in many cases strengthened through the status of principality, entail or county. Under several aspects they reminded of the duchies existing at more or less the same time in the German Reich.

Liquidation of the Commonwealth in 1795 brought limitations to the autonomy of the landed estates within the framework of the occupying powers, Russia, Prussia and Austria. They continued, though, to fulfil important administrative, cultural and economic functions. Until peasants were enfranchised the landed estates had been the primary organiser of economic life and local administration on rural areas. After the enfranchising acts the estates shrunk to the manor farms, employing farmhands, but they still played an essential socio-economic role. Their importance was particularly high under the Prussian occupation, where enfranchising had limited dimensions, leaving in the hands of the manor farm owners a significant part of the estate from before (the Prussian way toward the capitalism in farming). In the course of introduction of the socialist system after the World War II, the majority of the landed estates and manor

farms were transformed into the state farms, which dominated the landscape of the Polish countryside in many areas of the country. In view of the earlier situation in Prussia, this concerned in a particular manner the western part of the country. At the same time, the peasant family farms functioned, belonging to the successors of the enfranchised peasants. Within the framework of the socialist system this sector was subject, as well, to supervision of the state administration and was included in the mechanisms of the socialist economy (e.g. obligatory supplies). Lack of civic tradition, which was especially perceptible on the areas of the former Russian occupation, and was, generally, a far-reaching consequence of the feudal serfdom, was definitely conducive to the introduction of this socialist variety of paternalism. It cannot be excluded that the heritage of feudalism was one of the more important factors facilitating the strengthening of the communist rule in Poland and in the neighbouring countries.

The continuity of tradition of the separate socio-economic development of the individual landed estates exerted also influence on the development of characteristic cultural features, leading, in particular, to appearance of the distinct ethnographic groups, and to the development of a separate local and regional awareness. The autonomy of the owners of large estates in terms of religion in the times of the Commonwealth, brought about the differentiated denominational landscape on certain areas. The most striking reflection of these processes is constituted by the community of the Reformed Evangelicals, persisting until today, which developed in the northern part of Lithuania, in the Birze estate of the Protestant line of Radziwiłł family.

The administrative separation of the large estates, functioning in many cases in an unchanged territorial form for several centuries, shaped also other elements of the contemporary socio-economic landscape. In the 19th century the landed estates and their internal divisions became the basis for development of the modern territorial-administrative division of the country. The traces of these organisational solutions can still be perceived today, first of all in the form of the courses of boundaries of villages, municipalities and counties. Sometimes the existence of the large scale estates (like, e.g., the Zamoyski Entail) influenced the territorial shape of the present-day administrative provinces.

The thus described role and significance of the large landed estates allows for considering them as an essential and characteristic element of the political and systemic, as well as socio-economic, order of the Commonwealth, exerting an influence through the consequences of its existence also on the contemporary forms of geographical environment.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, large landed property, territorialisation of power, the current anthropogenic landscape, the stability of spatial forms.

Mariusz Kowalski

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, 00-818 Warszawa,
ul. Twarda 51/55